

MODERNLEŞME SÜRECİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SİYASAL SİSTEMİ VE GELİŞEN SİYASİ DÜŞÜNCE AKIMLARI

Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, hseyhanlioglu@gmail.com

ÖZET: Selçuklu İmparatorluğunun bir uç beyi olarak kurulan Osmanlı Devleti, 400 yıl süren yükselişinden sonra, 1699 yılında II. Viyana Kuşatmasının yenilgiyle sonuçlanması üzerine önce gerileme ve ardından çöküş dönemine girmiştir. Bu dönemden itibaren Avrupa'nın sömürgecilikle büyük güç elde etmesi, Rusya'nın bir tehdit gücü olarak ortaya çıkması, askeri yenilgiler, İpek yolu gibi tarihi ticaret yollarının okyanus kıyılarına kayması ve Fransız İhtilali'nin siyasi düşüncelerinin yayılması sonucu, Osmanlı Devleti rol model olarak Avrupa'yı örnek almaya başlamıştır. Sultan III. Selim ile başlayan bu dönemde (1789) Osmanlı Devleti askeri, iktisadi, hukuki, siyasi ve sosyal alanda köklü değişikliklere gitmiştir. Nizam-i Cedit (1789-1918) olarak tanımlanan bu dönem, aynı zamanda nizam-ı kadimden kopuş (1299-1789) ve batılı siyasi düşüncelerin de Osmanlıya nüfuz etmeye başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Tanzimat (1839), Islahat (1856) ve Meşrutiyet (1877) döneminde gelişen Batıcılık, Osmanlıcılık ve İslamcılık siyasi düşüncelerin de İmparatorluğun çöküşünü durduramaması üzerine, devleti kurtarma süreci 1908 yılından itibaren Türkçülük olarak devam etmiştir. Bu çalışmada Osmanlı devletinin siyasi sistemi ve modernleşme sürecinde gelişen siyasi düşünceler analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Jön Türkler, Batılılaşma, Osmanlıcılık ve İslamcılık.

THE OTTOMAN EMPIRE'S POLITICAL SYSTEM IN THE PROCESS OF MODERNIZATION AND EVOLVING POLITICAL THOUGHT FLOWS

ABSTRACT: Upon the conclusion of the second siege of Vienna in defeat in 1699, the Ottoman Empire, which was established as a margrave of the Seljuk Empire, following 400 years of rise, would enter first a period of decline and then in collapse. In this period, as a result of the Europe's achievement of great power through colonization, emergence of Russia as a power of threat, military defeats, drift of historic trade routes, such as Silk Road, to the Ocean Coasts, and spread of nationalist political thoughts of French Revolution, the Ottoman Empire began to take Europe as a role model. In this period (1789), which started with Sultan Selim III, the Ottoman Empire began to imitate Europe in military, economic, political and social fields. This period, referred to also as Nizam-i Cedit (1789-1918), is regarded as the period of breakout from the Nizam-i Kadim (1299-1789) and entry of Western thoughts into the Ottoman Empire. Since the Westernism, Ottomanism and Islamism, which developed during the Tanzimat (1839), Reformation (1856) and Constitution (1877), failed to stop the collapse of the Empire, the recovery process of the State would continue as Turkism from 1908 onwards. In this study, we will analyze the modernization efforts of the Ottoman State and political currents of thought.

Keywords: Modernisation, Westernisation, Jön Turcs, Ottomanism and İslamism.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, 1299-1918 yılları arasında Asya, Avrupa ve Afrika'da hüküm süren Asya merkezli bir Türk-İslam devletidir. Bu Devlet, 1299-1453 yılları arasında gelişme, 1453-1699 yılları arasında olgunlaşma, (1789-1877) yılları arasında batı odaklı teşhis ve tedavi dönemine ve (1908-1918) yılları arasında ise son dönemine girmiştir.

II. Viyana kuşatmasının başarısızlığı üzerine (1699) iç siyasi hesaplaşmaya giren Osmanlı Devleti, bir asra yakın süre kendi imkanlarıyla kurtulma çabalarında bulundu. Ancak bu sürecin iç ve dış sebeplerle başarısızlığa uğraması üzerine Sultan III. Selim'in (1789-1807) kesin kararıyla, "nizam-ı kadim yerine nizam-ı cedit" yani Avrupa'yı örnek, alarak çöküş sürecinden kurtulacağız" kararı verilir.

Çünkü 1720'li yıllardan itibaren Avrupa'ya atanan elçilerden gelen sefaretnamelere¹ göre Avrupa, acilen ve mutlaka örnek alınmalıdır. Avrupa'nın dünyada askeri olarak başat güç olmaya başladığı, iletişim ve ulaşım alanında teknolojik gelişmelerin yaşandığı "Yeni Bir Dünya Düzeni" kurulmuştur. Ekonomik olarak da artık dünyanın merkezi, Akdeniz ve Osmanlı coğrafyasından çıkmış okyanuslara, yani Avrupa sahillerine kaymıştır. Bunun için askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik olarak hayatın her alanında, Avrupa örnek alınarak değişikliklere başlaması bir zorunluluk olarak görülmüştür.

Tahta geçişi de ülkemizde Batılılaşma tarihinin başlangıcı sayılan, Sultan III. Selim (1789-1807) ve aynı yolda ilerleyen Sultan II. Mahmut'un (1808-1839) modernleşme çabaları, Tanzimat Fermanıyla (1839) somutlaşırken, İmparatorluk artık geri dönül(e)mez bir yola girmiştir. Bundan sonra artık Tanzimat (1839), Islahat (1856) ve Meşrutiyet devirlerine (1876 ve 1908) tanık olacağız. Ve Osmanlı'nın siyasi sistemi tartışılacağı gibi siyasi ideolojiler de Osmanlı'ya nüfuz etmeye başlayacaktır.

¹ Örneğin, Paris'e atanan ilk sefir olan Yirmisekizinci Mehmed Çelebi Efendi'nin hatıratı olan Sefaretname (13 Ekim 1720-8 Ekim 1721 tarihleri arası) Osmanlıya Batı'nın açılan kapısı olmuştur. Batı'nın Osmanlıyı şehircilik, sosyal hayat, ekonomi gibi günlük ve siyasi hayatın her alanında etkilediği edebi ve tarihi bir eser olmuştur. Çelebi, yolda uğradığı Malta gibi Avrupa yerleri hakkında da önemli bilgiler verirken, Paris'in saray ve bahçelerini anlattığı eseri aynı zamanda lale devrine etkide bulunmuştur.

Önceleri yukarıdan aşağıya toplum ve devlet mühendisliğiyle başlayan çağdaşlaşma, kısa zamanda en çağdaşın bile geri kalacağı hızlı bir dönüşüm sürecine dönüşecektir. Burada aynı zamanda iç siyasal ve sosyal çatışmalar da başlamıştır. Örneğin, Avrupa esaslı yenilikler yaptığı için padişahlar gâvur ilan edilirken (III. Selim ve II. Mahmud gibi), reformların hız ve kapsamına sınır getirdiği için bazıları da gerici ve baskıcı (Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid gibi) ilan edilmiştir.

III. Selim'in öldürülerek tahtan indirildiği iç çatışmalara bir de Mısır ve Rusya ile savaşlar (1853 ve 93 Harbi) ve Balkanlardaki isyanları (1820-1912) eklersek, modernleşmenin ne kadar hayati ve acil olduğu daha iyi anlaşılır. Çünkü yeniçeri ordusu dağı(tı)lmış, Vaka'i Hayriye (1826) ve cephelerde kaybeden orduların ardından kaçan milyonlarca Müslüman, Balkan şehirlerinden İstanbul sokaklarına, oradan da Bursa'ya; Kafkaslar Erzurum hattından da Lübnan'a kadar akmaktadır (McCarthy, 1994:7).

Bu süreçte, İmparatorluğu kurtarmak için iş başa düşmüş, Avrupa'nın "Hasta Adam" tanımına inat "Genç Osmanlılar" adını alan pusulasız, Avrupa sokaklarında kurtuluş reçetesi aramaya koyulan, kendini vatani kurtarmakla sorumlu gören bir grup "Genç" ortaya çıkar. Bir tek dertleri vardır: Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'yi ve Din-i Mübin-i İslam-ı kurtarmak? Namık Kemal ve Ali Suavi başta olmak üzere, 1865 yılında tarihimize ilk siyasi cemiyet olarak örgütlenen Genç (Yeni, Jön) Osmanlılar, kurtuluş reçetesi olarak zaman içinde Batıcılıktan, İslamcılıktan ve Osmanlıcılıktan geçerek Fransız İhtilali'nin laik, ırkçı ve devrimci hâkim rengine dönüşecektir.

Kısaca Batı esaslı modernleşme döneminde yapılan ekonomik, sosyal, siyasal, hukuki, eğitim ve askeri yenilikler yine Batı esaslı, o güne kadar Osmanlı'nın bilmediği siyasi düşüncelerin doğmasına sebep olmuştur. Yaklaşık bir asır süren bu dönemde Osmanlı'nın köklü ve hızlı olarak, yukardan aşağıya doğru jakoben politikalarla modernleş(tiril)meye çalıştığı görülmektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı devletinin siyasal yapısını, bu yapının çözüldüğü noktaları ve bu çerçevede gelişen siyasi düşünceler analiz edilecektir.

1.Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasal Sistemi

Bir Türk-İslam devleti olarak 624 yıl, üç kıta üzerinde hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu, Orta Asya, Selçuklu İmparatorluğu yoluyla Fars Devlet kültürü ve Araplardan İslam'ın ruhunu aldıktan sonra Anadolu'da Bizans'ı da bünyesine katarak İmparatorluk olma aşamasına geçmiştir. Osmanlı siyasal sistemi hiç şüphesiz en sonda birkaç damla Bizans kanı taşısa da Asya ve Türk-İslam siyasal sistemlerinin 20. yy'a kadar ki son üst versiyonu olarak görülmektedir. Çünkü Osmanlı siyasal kurumları, biri eski Türk devlet geleneği, diğeri ise İslam Devleti ve siyasal kurumları olmak üzere iki temel kaynaktan beslenmiştir (Ünal, 2010: 17).

Esas olarak Nizam-ı Kadim (1299-1789) ve Nizam-ı Cedid (1789-1918) olarak iki tarihi döneme ayrılan Osmanlı siyasal sistemi, Berkes'e (Berkes, 2009: 121) göre şu parametrelere dayanmaktadır:

- a) Halife-Padişah,
- b) Bağımlı hizmet sınıfı (kapıkulları), yani hükümdarın topraklar üzerindeki reayayı zabıta ve devleti vergi gelirleriyle beslemeye memur olan tımar başkanları ve bunların feodal bey yetkilerini kazanıp da reayayı doğrudan doğruya kendilerine bağımlı yapma gücünü kazanamamaları için hükümdarın iradesine adanmış bir ordu (Yeniçeriler),
- c) Devletin maliyesini ve yönetim mekanizmasını yürütecek bürokrasi öğelerinden oluşmaktadır.

Alman Sosyolog Max Weber tarafından patrimoniyalizm olarak tanımlanan Osmanlı siyasal sistemi, esas olarak en tepedeki padişaha dayanır. Padişah, Mısır Seferinden sonra (1517) aynı zamanda halife unvanını kullanmaya başlamıştır ki; Hadim-ı Harem-i Şerifeyn² ve Halife-i zillullah-ı fi'l arz (Ünal: 127; İnalçık, 2010: 151) unvanı, açıkça ilahi bir hakkın doğrudan Allahtan gelen bir otorite olarak görülmektedir (Lewis, 1992: 73) .

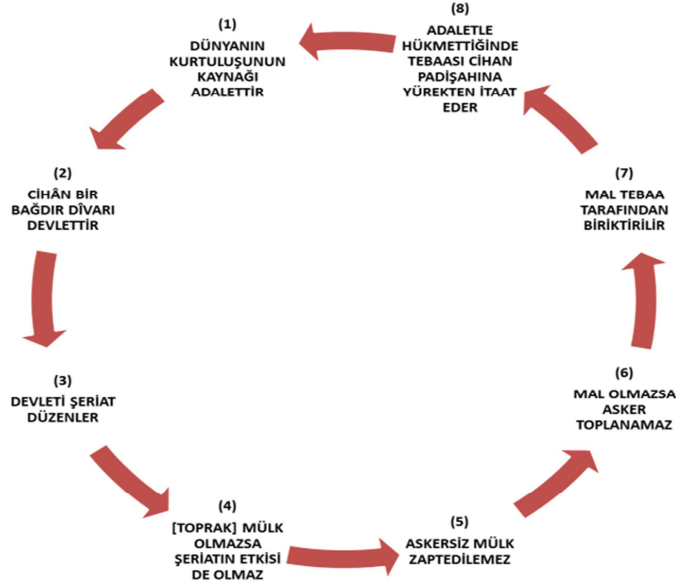
Yatay ve dikey olarak örgütlenen merkez ve taşra teşkilatı, kuvvetli yerel yönetimler ağı, padişahın gelen tuğralı bir fermana dayanmaktadır. Padişahın, bir tesbihin imamesi olarak görüldüğü bu sistem, Weber tarafından patrimoniyal "Sultanizm" (Weber, 1978: 1-2; İnalçık, 1994: 25) olarak tanımlanmışsa da başta Halil İnalçık olmak üzere, çok sayıda konunun uzmanı bu tanımın sığ ve gerçeği yansıtmadığını ileri sürmektedirler. Bu iddia, federalizm, daire-i adliye sistemi, ulema, ahilik, vakıf ve loncalarla örgütlenmiş bir toplum, başta tüm hayatın mihenk taşı olan din ve onun destekçileri olan halka bakılacak olursa oryantalist bir bakış açısı olduğu görülmektedir.

Çünkü divanın, ordunun ve hükümetin başı olan Padişah, divana danışmadan kolay kolay son kararları al(a)mazdı. Örneğin, en kuvvetli Osmanlı sultanlarından olan Kanuni Sultan Süleyman bile dönemin şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi'yi çiğneyip geçemezdi ki, vefatından sonra, türbesine koydurduğu sandukadan çıkan fetvalarda bu durum açıkça görülmektedir.

On yedinci yüzyılda Türk fıkıh âlimi, Kınalızade tarafından tasvir edilen Osmanlı siyasal sisteminin esası, adalete dayalı itaete bağlanmıştır. Bu mekanizmaya göre, zenginleşen devlet daha güçlü ordular besler ve yeni ülkeler fethedebilirdi. Fethedilen yerlerde adaletli olunmasını esas alan sisteme, daire-i adliye denilirdi (Mardin, 2010: 115).

² Osmanlı Devleti halifeliliği siyasi güç olarak ilk olarak 1774 yılında Kırım'ın Ruslara bırakılması sırasında kullanmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşmasının birinci maddesi şöyledir: Kırım Hanlığıyla Kuban ve Bucak Tatarları siyasi bakımdan müstakil olup, ancak dinî işlerinde Hilâfet makamına tâbi olacaklardır.

Şekil 1: Osmanlı siyasal sisteminin ana şeması

Carter V. Findley'e göre (1992: 6-7), Osmanlı İmparatorluğunun yapı taşı, siyasi ve dini lider olan halife padişaha dayanmaktadır. Ancak bizce bu Oryantalist Findley'e göre Ortaçağ Avrupa siyasi literatüründeki iki kılıç kuramından³çok farklıdır.

Bu anlamda Şerif Mardin, Osmanlı'nın siyasal yapısını merkez ve çevre olarak teorik bir çevreye oturturken bu, yöneten (merkez), yönetilen (Çevre) esasına dayalı bu siyasal sistemde yöneten grubu; mülkiye, ilmiye, seyfiye ve kalemiye (MİSK) grubu oluşturur. Mardin'e göre Osmanlı yönetici sınıfının en önemli özelliği liyakata dayalı askeri bir sınıfa dayalı olması idi (Mardin, 2010: 82).

Yönetilen grup olan halk(reaya), müslim (millet-i hâkime) ve gayr-i müslim olarak din esasına göre tasnif edilmiştir. Zımmi (korunan) gayr-i müminler cizye (vergi) verirdi ve bu nedenle de askerlikten muaf tutulmuşlardı. Müslümanlar ise Arnavut, Boşnak, Kürt, Türk veya Arap gibi ırk ayrımına tabi tutulmaksızın devletin asli unsuru olarak görülmüştür. Bu durum Tanzimat Fermanı'na kadar devam etmiştir. Bundan sonra ise artık herkesin sadece din yerine vatandaşlığı esas alınır.

Eyaletler şeklinde yönetilen ve ekseriyetle âdem-i merkeziyetçi bir siyasal yapı olarak kabul edilen, Osmanlı Devleti, Findley'e göre özerk milletler topluluğundan oluşmaktaydı. Müslüman ve Müslüman olmayanlar şeklinde ikiye ayrılan toplum, 18.yy'da yaklaşık %60 oranında müslüman ve %40 civarında da gayr-i müslümlere dayanmaktaydı ki; bu dönemde Anadolu nüfusu yaklaşık 10-15 milyon arasında bulunmaktaydı (Tabakoğlu, 2013: 27).

Osmanlı sivil toplum hayatında, dini cemaatler, ticari örgütlenme olan Ahilik⁴ (Türköne, 2010: 369) esnaf ve sanatkâr topluluğu olan loncaları egemendi. Bu sistem dergâhtan, dükkâna ve oradan da devlete uzanan bir zincirleme ağa sahipti. Din, hayatın her anını kuşatırken; yasal kontrollerden hiç de aşağı olmayan manevi iç kontrol ve imamın kontrolündeki mahalle, bireyi ve toplumu şekillendiriyordu.

Batıdaki kapitalizmi doğuran sömürge ve merkantilizm ruhuna sahip olan Burjuvazinin aksine, paylaşım ve sosyal adaleti esas alan ahiliğin etkin olduğu klasik dönem Osmanlı siyasal sistemi, tevhid inancının siyasi yansıması olarak nev-i şahsına özgü bir anlayışı benimsediği görülmektedir. Toplumsal sınıflaşmayı engelleyen (Ortaçağ Avrupa kast sistemi gibi) Özel mülkiyet ve sermaye oluşumunu engellediği iddia edilen Ortaçağ'ın mükemmel tarım sistemi olan Tımar Sistemi⁵(Türköne, 2010: 368; Ünal: 79) de zamanla iç ve dış sebeplerle yenilenmediği için askeri yapılanmaya da olumsuz olarak sirayet edecektir. Huricihan İslamoğlu'na (2010: 330) göre, Osmanlıda köylü isyanlarını engellediği düşünülen bu sistem o günün koşullarından Avrupa'dan çok ilerdeydi.

³ Kilisenin ve monarşinin öncelik ve üstünlüğüne dayalı olan Avrupa siyasal sisteminde, kilisenin prensiplerine itaat, mutlak bir şart olarak görülmekteydi. Bu dönemde (9.yy–15.yy), 1302 tarihli “*Unam Sanctam*” (İki Kılıç) kuramına göre, (Barbier, 1999, s.23) ruhanî ve cismanî iktidar ayrımına gidilmiş, ancak bunların her ikisi de papanın otoritesine altına konulmuştur.

⁴ Anadolu Selçukluları ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşu arasındaki dönemde varlığı belirginleşen, Ahi Evran tarafından kurulan esnaf örgütüdür. Ahilik geleneksel toplumlara özgü esnaf kültürünün Türk-İslam kültüründeki taşıyıcılığını yapmıştır. Ahi Evran örgütün sürekliliğini sağlamak için örgütü tekke ve zaviyelere bağlamıştır ve herhangi bir meslekte çalışabilmek için o mesleğin ahi zaviyesine bağlanmış olması gerekmektedir. Örgütün temelinde yardımlaşma ve topluluk düzenini koruma ilkeleri yatmaktadır. 15. yüzyıldan sonra zanaatçıların resmi kuruluşu haline gelen ve Osmanlı Devleti döneminde çok önemli bir yer tutan Ahi birlikleri 1925'te resmen kapatılmıştır.

⁵ Osmanlı imparatorluğundaki toprak düzenini ifade etmektedir. Toprağın mülkiyeti devlete aittir. Bu toprağı işleyenlerin kullanım hakkı bulunmaktadır. Sistemin orijinal tarafı, toprağın başarılı hizmetleri görülenlere sadece hayat boyu paylaşılması, buna karşılık bu kişilerin belirli miktarda askeri savaş için hazır bulundurmasıdır. Böylelikle vergi mahallinde toplanıp, yine devletin en büyük harcama kalemini oluşturan ordu için mahallinde harcanmaktadır. Osmanlı'nın, ulaşımın ve iletişimin çok sınırlı olduğu çağlarda devasa bir imparatorluk yaratmasının sırrı bu sistemdedir. Padişah hasları ve dirlik olarak tanımlanan bu sistemde, yıllık geliri 3-20.000 akçeye tımar, 20.000-100.000 zeamet, 100.000+ akçe geliri olana da has denirdi.

Müsadere ve toprak mülkiyetinin miras olmaması, Osmanlı'nın sosyal ve siyasi yapısını korurken; bu yapıda uçuk zenginlikleri ve Avrupa gibi toplumsal sınıflaşmayı da ortadan kaldırmıştır. İslamoğlu'na göre 1800'lere kadar yerel güç odaklarını ortadan kaldıran bu sistemin sonucu olarak, batılı tarzda pazar eklentili bir yapı yerine statü eklentili bir yapı ortaya çıkmıştır.

Altı asırlık Osmanlı Siyasal Sistemi, Saray, Enderun (Saray Okulu), Divan, Devşirme, Yeniçeri, Tımar ve Bab-ı Ali (Bürokrasi)'ye, dayanmaktadır. (Findley, 1992: 10) Bu açıdan bakıldığında Osmanlı siyasi sistemi; din-u devlet esaslı meşruiyet, adalet karşısında din, dil ve ırk farkı gözetilen ve her toplumun adalet mekanizmasını yerelden merkeze kadar kurmasına izin veren daire-i adliye, güç (Ordu) sistemi tamamlamaktaydı.

Özetle, 13. ve 14. yüzyıllarda temeli atılan son Türk ve İslam İmparatorluğu olan Osmanlı Devleti'nin siyasi sistemi 14 ve 15. yüzyıllarda hızla geliştikten sonra 17. yüzyılda en mükemmel haline ulaşmıştır. Ancak başta Avrupa'da olmak üzere değişen dünya dengelerinde, 18. yüzyıldan sonra Osmanlı kurumları kendisini yeterince ve zamanında yenile(y)emediği için, başlayan iç ve dış etkenlere bağlı olarak, 1789 yılından itibaren Avrupa'nın ve özellikle Fransa'nın etkisi altına girmeye başlamıştır.

Köklü değişiklik ve ıslahatların yapılmasına ihtiyaç vardır. Ancak alınacak şeyler ahlâkî faziletimizi, sosyal hayatımızı ve dinimizi muhafaza etmesi şartıyla uygulanmalıdır. Batıdan, sadece teknik almak gerek. Takip edilecek yol, yeni iyiliğinden, hususiyile lüzumundan dolayı almak, eskiyi de fenalığı sabit olduğu için atmaktır. (Ahmet Mithat Efendi)

2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Modernleşme Çabaları

18.yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı Devleti için Avrupa'yla ekonomik ve askerî alanda farkın gittikçe açılması ve ülkenin önu alınamayacak şekilde küçülmesi nedeniyle "değişim ve dönüşüm" acil bir hale gelmişti. Bu değişim ihtiyacı, iki sonucu ortaya çıkarmıştır: Değişim, "geçmişe doğru mu?, geleceğe doğru mu?" olacaktı. Başlangıçta bu soruya verilen cevap muhteşem olan bozulduğu için, şimdi yapılması gereken yeniden değişip, o eski ideal duruma dönmek şeklinde denilmişse de sonuçta rota Batı Avrupa'ya kılınacaktır. (Belge, 2003: 93)

2. 1. Nizam-ı Kadim mi? Nizam-ı Cedit mi?

1699-1789 yılları arasında Osmanlı modernleşmesi Fatih, Yavuz ve Kanuni gibi zaferler dönemi örnek alınır. Koçi Bey'in Risalesi (1650)⁶, Tarhuncu Ahmed Paşa'nın Maliye Programı, Naima ve özellikle Kâtip Çelebi'nin çalışmaları bu çerçevede yapılmıştır (Eryılmaz, 2010: 33; Ünal, 128). Aynı şekilde Osmanlı tarihinde ilk kez "ön şartlar" ileri sürerek, sadrazamlığa geçebileceğini belirten Köprülülerin iktidar dönemi çalışmaları da siyasi alanda yapılan "ıslah" çalışmalarıdır. Örneğin, Koçi Bey, Risalesinde devletin temeli olarak da görülebilen Tımar sisteminin ıslahına ayırmıştır. Yaklaşık yüzyıl kadar süren Osmanlı'nın kendi iç dinamikleriyle ve geçmiş esas alınarak yapılan reform çabaları, Viyana faciası (1699), Rusya'yla yapılan savaşların başarısızlığı, Fransız İhtilali'nin etkisiyle Balkan milliyetçiliğinin militanlaşması, Avrupa'yla başta askerî olmak üzere teknolojik mesafenin bir türlü kapatılamaması, siyasi iç çatışmalar ve isyanlar gibi nedenlerle yeterince başarılı olamadığı görülmektedir.

Bunun üzerine başta Fransa olmak üzere, Avrupa'nın örnek alındığı ikinci döneme yani , nizam-ı cedit (1789) geçilmiştir. Bu süreci ilk başlatan ve hükümdarlığının başlangıç tarihî de "taktir-i ilahî" olarak Fransız İhtilali'nin olduğu yıla denk gelen (1789) Sultan III. Selim'dir. Zürcher'e göre, Sultan III. Selim'i önemli kılan şey, 17. yüzyıl ortasında merkezi otoriteyi yeniden kuran Köprülü vezirlerinin zamanından beri süregelen geleneksel reform teşebbüsleriyle, 19. yüzyıl Tanzimat reformları arasında, geçiş döneminin bir şahsiyeti olması, amaçlarına ulaşmak için Avrupa'nın usullerini (ve Avrupalı danışmanları) kabule istekli olması (ve saltanatının Avrupa'yla Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı arasında adeta bir köprü konumunda bulunmasıdır Zürcher, 2009: 44). Bu nedenle Sultan III. Selim'in tahta çıkış tarihî Osmanlı Devleti'nin Avrupa yoluna girmesinin başlangıç tarihî olarak kabul edilmektedir.

III. Selim döneminin reformlarının temel amacı, ekonomi ve askerî gelişmeyi sağlamaktır. 1826 yılında Vaka-i Hayriye olarak bilinen Yeniçeri ocağının kaldırılması (1826) modernleşme alanında milat olarak görülebilir. Çünkü harp meydanlarından kaçan, ölmüş yeniçerilerin maaş cüzdanlarını (esame) alan-satan, komutanlarını dinlemeyen, saray basan, geçmişin muhteşem savaş makinesi artık yaşlı ve kontrol dışı bir güç görünümündeydi ve son yüzyılda neredeyse (1711 Prut Savaşı hariç) girdiği bütün savaşları kaybetmişti. Örneğin, Osmanlı'nın Rusya'yla yaptığı ve büyük yıkımlarla sonuçlanan 1774, 1792 ve 1829 savaşları Osmanlı sisteminin değişikliğini zorunlu kılmış ve rotayı Avrupa'ya askerî mecburiyetlerle kırmıştır. Kısaca bir asır süren (1699-1789) nizam-ı kadim başarısız olmuş ve özellikle askeri nedenlerle III. Selim Avrupa'yı örnek alarak modernleşme sürecini başlatmıştır. Ekonomi ve askeri alanda başlayan bu sürece nizam-ı cedit denilir. Bu sürecin konumuz açısından önemi ise, siyasi düşüncelerin ve Avrupa siyasi sisteminin de (Parlamento ve Anayasa gibi) Osmanlı'ya nüfuz etmiş olmasıdır.

⁶ Koçi Bey Risalesi, iki bölüme ayrılmaktadır: Devlet yönetiminde başta Tımar sistemi olmak üzere her türlü bozukluklar ve bunların çözüm yolları belirtilmiştir. Bu yönüyle eser, Osmanlı kamu yönetiminin sorunlarını geniş bir perspektif içinde inceleyen ve alınacak tedbirleri açıklıkla belirten geniş kapsamlı bir rapor niteliğindedir. Koçi Bey, iyi bir yönetim için adalet dairesi denilen Halk, Hazine, Asker ve Adalet olmak üzere dört unsurlu bir yapı öngörür. (Kutadgu Bilig'deki Devlet, Akıl, Kanaat, Bilgi gibi) Koçi Bey, Devleti güçlü orduya, güçlü orduyu hazineye, hazineyi reaya'ya onu da adalete dayandırır. Ülkenin temelindeki bozukluğu da böylece adaletsizliğe dayandırmış olur. Eser, Nizam-ül Mülk 'teki, "Küfür ile Dünya durur, zulüm ile durmaz" ilkesini sık sık tekrarlar. Koçi Bey burada şu bozukluklara ve çözüm yollarına vurgu yapar: Eski usul ve nizamların terk edilerek askeri dirliklerin, nüfuzlu devlet adamlarının hizmetkâr ve kölelerine verilmesi veya tımarların şehir oğlanı ve reaya kısmından bir takım kimselerin eline geçmesidir.

2.2. Tanzimat Döneminde Batılı Tarzda Siyasi Düşünce Oluşum Süreci

Batılılaşmayı başlattığı için halk arasında Gavur olarak tanımlanan Sultan III. Selim'in katli (1807) üzerine, ancak Rumeli ayamı Alemdar Mustafa Paşa'nın desteğiyle (Sened-i ittifak 1808) tahta çıkan Sultan II. Mahmut, III. Selim'in başlattığı Avrupa'yı örnek alarak gelişme sürecini, radikal ve kesintisizce sürdürmüştür. II. Mahmut'un Temmuz 1839'da vefatı üzerine tahta çıkan oğlu Abdülmecid (1839-1861) ve dönemin kudretli paşalarından Koca Mustafa Reşit Paşa tarafından Tanzimat Fermanı'yla kurumsallaştırılmıştır.

Sultan II. Mahmut döneminden sonra, siyasal hayatımıza çok sayıda modern siyasal kavramlar girmeye başlamıştır: Medeniyet, terakki, ulûm, fûnûn, kanun, nizam, hürriyet, demokrasi, cumhuriyet, özgürlük, eşitlik v.gibi. Alkan'a göre, İslâmcılık, sosyalizm, feminizm, milliyetçilik, pozitivizm ve materyalizm gibi birçok düşünce akımlarının temeli bu dönemde atılırken (Alkan, 2001: 20) bu dönemde başlayan Türk modernleşme projesi de zaman içinde İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi üç farklı politik fikir etrafında biçimlenmiştir (Safa, 1997: 65).

Bu sürecin sonunda 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, Türk Batılılaşma sürecinin kurumsallaşma noktası olarak görülmektedir. Çünkü bu tarihten itibaren Osmanlı siyasal hayatında yeni düşünce akımları ve savunucuları ortaya çıkar. Fikir ve güç, saraydan sokağa akmaya başlayacaktır. Feroz Ahmad bu süreci şöyle değerlendirmektedir (Ahmad, 1995: 12) :

Türkler, Avrupa devrimlerinin serbest bıraktığı güçleri gözlemler ve modern-öncesi Osmanlı siyasal ve toplumsal yapılarının, modern toplumların şiddetli saldırısı karşısında yaşamlarını sürdüremeyeceklerini öğrendiler. İmparatorluk zamana uydu ve ne özel mülkiyetin kutsallığını ne de mülk sahibi sınıfların İtibar ve şerefini tanıyan kendi "doğu despotizmi"ni terk etmek zorunda kaldı. Sultan'ın mutlak yetkilerinden vazgeçmeye ve teba'nın bazı temel hak ve özgürlüklerden yararlanmasını kabul etmeye ikna edilmesi gerekti. Bu kısmen 1839 ve 1856 imparatorluk fermanları ve 1876 Anayasası'yla gerçekleştirildi.

Böylece bir askeri zorunluluk olarak başlayan modernleşme, Osmanlıya, Batılı siyasal ideolojilerin kapılarını açmıştır. O zaman buna verilen tepki, Batı'nın sadece tekniğini alalım olmuştur. Bu aynı zamanda geleneksel yapıyla batı esaslı modernleşmenin çatışması anlamına gelmektedir. Çünkü "İslam olmadan İslam kalmak! Yani İslam toplumunun siyasal ve düşünsel önderleri, bir yandan uzun yüzyıllardan beri İslam uygarlığının tekdüzelikliğini sağlamış olan şer'i hukukun dayanılmaz sertliklerinden kaçınmak istiyorlardı. Öte yandan bir yolunu bularak aynı zamanda batı karşısında İslam toplumunun kültürel kimliğini sürdürmek istiyorlardı" diyen dünya tarihçisi (McNeill 2008: 622), konunun aynı zamanda oryantalist bakışım yansıtmaktadır.

Tanzimat Fermanı ile aynı zamanda ilk kez Osmanlı Devleti'nde, sosyal ve siyasal alanda düzenlemeler yapılırken, Müslümanların üstünlüğüne dayalı mevcut sosyal hiyerarşi, bu ferman ile bozulmuştur. Bu sürecin devamında 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile de artık tamamen "millet-i hâkime" olan Müslümanların üstünlüğü sona eriyor ve din farkı gözetmeksizin bir "Osmanlı" vatandaşlık sistemi kurulmaya çalışılıyordu (Mardin, 1995: 14). Osmanlı tarihinin ilk siyasi cemiyeti olan Genç Osmanlıları doğuran bir tepki de bu olur.

Genç Osmanlıların ilk örgütü, İttifakı Hamiyet idi. İttifak-ı Hamiyet şu kişiler tarafından kurulur: Mustafa Fazıl Paşa, Mehmed Bey, Namık Kemal Bey, Ayetullah Bey, Reşad Bey, Agah Efendi ve vazifesi taşrada İttifak'ın fikirlerini yaymak olan Pazarköylü Ahmed. Genç ihtilalcileri birleştiren şey, Avrupa medeniyeti hakkındaki bilgi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılıp parçalanması hususundaki ortak endişe idi. Bu nedenle de Avrupa'nın hasta adam isnadına inat "Genç" unvanını kullanmaktaydılar.

Tanzimat Fermanı'yla başlayan, modernleşme süreci sonunda ortaya çıkan "Genç Osmanlılar", 1860'lı yıllarda Londra'da buldukları sıralarda İslamcılık fikirlerini açıkça ifade etmeye başlamış ve 1865 yılında ilk siyasal örgüt olarak faaliyette başlamışlardır. Onların reformlarla ilgili görüşleri ve dine karşı yaklaşımlarını şöyledir (Özcan, 1992: 50): Osmanlı Devleti'nin hayat kaynağı ve ruhu şeriatdır, İslamiyet'tir. Bütün sıkıntıların giderilmesi ancak şeriat ile mümkündür. Şeriat eski yerine konulmalıdır. Çünkü Müslüman bir toplumun hem gelenek hem de ihtiyaçlarına, sadece o uyuyordu. Islahatlar ve programlar İslami kaynaklı olmalıdır. Batılı idari müesseselerin alınması İslamiyet'e aykırı değildir en büyük isteğimiz adaletle hükmetme vazifesini üstlenen Sultan-halifenin devletin başında olmasıdır.

Dolayısıyla sosyalizm, liberalizm ve milliyetçilik gibi siyasi bir ideoloji olarak görülmesi ve bunun sonucu ilk örgütlü siyasi yapıya da kaynaklık ettiğini görmekteyiz. İslam'ın Serüveni'ni kitabının yazarı Hudgson'a (1995: 268) göre Genç Osmanlıların ortaya çıkışı şöyle olur:

1860'larda Sultan Abdülaziz'in saltanatının üstünkörü savurganlığından, hükümetin Garbın buyruklarına boyun eğmesine neden olan güçsüzlükten ve genel olarak geri kalmışlıktan, ayrıca Batı Avrupa'nın büyük şehirleriyle karşılaştırıldığında Selanik veya İstanbul gibi şehirlerdeki yaşama alanı eksikliğinden bezmiş bir grup genç adam, Garp ülkelerindeki meşrutî ve anayasal çizgileri takip eden liberal reformlar yapılması yolunda talepler başlattılar. Bunlara, aralarından bazılarının yaptığı gibi, "Genç Osmanlılar" denebilir. Bazıları öyle olsa bile, hepsi Batı tipi bir eğitim almamışlardı; ama hepsi, özeldede İtalya'da gelişen türde liberal milliyetçilik dâhil, şu ya da bu bakımdan, Batının liberal idealizminden az çok haberdardılar. İnsanların Batılı insanlar gibi özgür, onurlu ve yaratıcı olmak için istibdadın prangalarını reddetmeleri gerektiğine ve eğer Osmanlılar liberal ideallerden ilham alırlar, hükümdara bir anayasayla kabul edilen ve yaşatılan tehditler ortaya koyar ve kendilerini, geçmişin hurafeleri olarak gördüklerini süpürüp atarlarsa onların da hak ettikleri şekilde büyük bir millet olacıklarına kaniydiler. Bunların en önde geleni, tahsilli Türkler için yeni milli vatanperverlik kavramını dramatize eden bir yazar olan Namık Kemal'di.

İlber Ortaylı'ya göre ise Genç Osmanlıların düşünceleri, anayasacı liberalizmin çizgilerinden modernist İslamcılığa, hatta olgunlaşmış bir Türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren renkli bir yelpaze oluşturmaktaydı (Ortaylı, 2001: 18).

Genç Osmanlılar olarak bilinen bu ilk siyasal örgüt, devleti kendi çıkarlarını hesaba katmaya zorlayan popüler Müslüman baskı grubunun ilk örneğiydi. Bunlar rejimin serbest ticaret politikalarını sürekli eleştirerek zayıflatıyorlardı (Ahmad, 1995: 42).

Genç Osmanlılar, 1876'da bir anayasayı kabul etmesi için rejimi zorlayabildiler. Bu dönemi siyasal düşünce gelişimi itibariyle Avrupa tarihiyle karşılaştıracak olursak "Aydınlanma" dönemine benzetilebilir. Bu dönem tıpkı Avrupa'nın Ortaçağdan çıkış için bir yol araması gibi, Osmanlı Devleti de kurtuluş için bir "reçete" aramaktadır. Aslında reçetenin ne olduğu da önemli değildi, önemli olan devletin kurtarılmasıydı. Bu nedenle Tanzimat Dönemi'nde kendini devlete karşı sorumlu gören herkesin, birinci düşüncesi vatanın çöküşünün durdurulması olduğundan, burada ideolojik farklılığın fazla önemli olmadığı görülmüştür. Örneğin; Osmanlıcılığı akılcı şekilde savunan bir Jön Türk, aynı zamanda romantik bir Pan-Türkist ve milliyetçiliğine güçlü duygularla bağlanmış dindar bir Müslüman olabilirdi. Tanpınar'a göre, Tanzimat devrinin ilk ideolojisi medeniyetçiliktir. Tanzimat'tan sonra ilk ideoloji kristalleşmesi, muasır medeniyet kelimesi etrafında gerçekleşir. İmparatorlukta XIX. yüzyıl boyunca ortaya çıkacak, Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük gibi bütün fikir akımlarının temelinde de bu düşünce yatmaktadır (Zürcher, 2009: 187; Çetinsaya, 2001: 55).

Genç veya sonradan Yeni (Jön) olarak değişik isimleri olan Osmanlılar, demokrasi, parlamento ve anayasa gibi Batılı değerlerin aslında İslami de olduğunu İslam tarihi, ayet ve hadislerle ispatlamaya çalışıyorlardı. Siyasi fikirlerinde İslami terminolojiden geniş ölçüde yararlanmışlardır. Adalet, biad, icma-i ümmet ve meşveret gibi. Genç Osmanlılar yazılarında, ayrıca Millet Meclisi tabirini de sık sık kullanmışlardır. Yeni Osmanlıların, bir milli temsil organının kurulması, Osmanlı'nın iç işlerine yabancı müdahalesinin bertaraf edilmesi onların ortaya çıkmasında bir başka etkidir. Hedef bir meclisin kurulması ve anayasanın yapılmasıdır.

Genç Osmanlıların para kaynağını oluşturan Mısır'ın Hıdiv'i (Mısır tahtını kardeşi İsmail'e kaptıran Mustafa Fazıl Paşa, bunun acısını Padişah düşmanlarına Mısır hazinelerini dağıtarak telafi etmeye çalışıyordu) tarafından cömertçe desteklenen Hürriyet Gazetesi 1868 yılında Namık Kemal tarafından Londra'da kurulurken bu süreçte kurulan diğer gazeteler ise şunlardır: Muhbir, Hürriyet, İttihat, İnkılâp, İbret ve mizahi Diyojen. Namık Kemal, İbret gazetesinde İttihad-ı İslamı savunmuştur. Vatan ve Hürriyet kavramları Yeni Osmanlıların alamet-i farikası olur (Karal, 1988: 327).

Sultan Abdülaziz'in 1876 yılında faili meçhul bir cinayete kurban edilerek tahttan indirilmesi, Osmanlı tarihinde önemli kırılma noktalarından biri olarak görülmektedir. Çünkü artık, bu tarihten itibaren iktidarda her ne kadar padişahlar görülüyorsa da muktedir paşalardı. Bundan 34 yıl sonra iktidara gelecek olan Jön Türklerin iktidara geldiği tarihte ise, altı asırlık Osmanlı siyasal ruhu da değişir. Örneğin, Osmanlı'nın siyasal düşüncesinin temelinde din-ü devlet iken, zamanla jön Türkler saf akıl ve bilim esaslı kültür ve din dışı düşünceleri esas almıştır. Rol model sadece Fransız İhtilali değerleridir.

Kısaca bir asırlık imparatorluğu kurtarma çözümü arayışında Sultan III. Selim'in (1789–1808) tahta çıkışıyla başlayan, Batı'ya rota kıran radikal dönüşüm süreci, günümüze kadar Türk siyasal hayatında Batılılaşmaya milat olmuştur. Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla (1826) somutlaşan süreç, Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856), Şura-ı Devlet'in (Daniştay) kurulması (1868), Kanun-i Esasi ve Birinci Meşrutiyetin ilanı (1876) ve II. Meşrutiyetin ilanından (1908) sonra tekrar yürürlüğe konulan Kanunu-i Esasi hep bu sürecin devamı olmuştur. Aynı şekilde devlet hayatının her alanında yenilikler yapılmıştır: Zürcher ve Linden'e göre her şehirde devlet okulları, demiryolları kuruluyor, her şehre saat kuleleri inşa ediliyordu. Müzeler açılıyor, nüfus cüzdanları ve pasaportlar veriliyordu. 19. yüzyılın başındaki, küçük devlet aygıtı, 1000-1500 kişilik Bab-ı Âli'nin bürokratik kadrosu, giderek büyümekteydi (Zürcher-Linden: 40). Bu sürecin anlamı Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı siyasal düşünceler artık kurumsallaşıyordu.

Özetle, 19. yüzyıl tüm dünyada olduğu gibi, Osmanlı Devletinde de büyük siyasal, ekonomik ve sosyal değişikliklerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyıl, tarihci İlber Ortaylı'nın deyişiyle, *İmparatorluğu En Uzun Yüzyılı* olmuştur. Osmanlı için bu yüzyıl, eski ile yeni arasında sert dönüşümlerin yaşandığı ve Batılı siyasal kavram ve kurumların devlete nüfuz dönemi olmuştur. Ve Osmanlı siyasal düşüncesi artık Batılı bir düşünce tarzına dönüşmüştür. Ancak buna tepki olarak da İslam bir ideoloji gibi kullanılmaya başlanmıştır.

3. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908): Jön Türkler ve İslâmcılık

Başta Yunan ve Sırp azınlıkların kopmasıyla, Osmanlıcılığın ve Batılılaşmanın istenen neticeyi vermemesi, Osmanlı İmparatorluğunun artan bir hızla, Avrupa ülkelerinin baskısı ve işgali altına girmesi, Balkanlarda artan bağımsızlık taleplerinin Avrupa ülkeleri ve Rusya tarafından desteklenmesi, Genç Osmanlıların önemli bir kısmı tarafından olmak üzere, halkın büyük kısmının ve devletin de resmi dini olan İslamiyet'in liberalizm, sosyalizm, milliyetçilik gibi siyasal bir ideoloji olarak kullanılması ihtiyacı doğmuştur. Bu, Avrupa'ya karşı Osmanlı'nın kullanabildiği son etkili silahı olacaktır.

Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerinin güçlenmesi, Osmanlıcılık fikrine büyük darbe indirirken; aynı zamanda Batılılaşma ideolojisine de bir alternatif aranmıştır. Bu nedenle daha yarım yüzyıl bile geçmeden, Tanzimat'ın üç ideolojisinden ikisi (Osmanlıcılık ve Batıcılık), terk edilmek zorunda kalmıştır. 1860'tan itibaren güçlenmeye başlayan İslâmcılık 1870'lere gelindiğinde büyük bir kaos içinde olan İmparatorluğun varlığına karşı, Müslümanlar arasında heyecan yaratan ve aynı zamanda gerçekleştirilemeyen İttihad-ı anasır (Osmanlıcılık) fikrine de alternatif olmuştur (Karal: 540).

Sultan Abdülaziz'in padişahlığının (1861–1876) son dönemlerinde iyice güçlenen İslâmcılık, Sultan Abdülaziz'den sonra tahta geçen Sultan II. Abdülhamid tarafından I.Meşrutiyeti ilanından sonra, Osmanlı tarihinde ilk defa 1876'da hazırlanan Kanun-u Esasi (Anayasa) yoluyla resmi bir politika haline gelmiştir. Kanun-u Esasi'nin, 11. maddesine göre, İslam, devletin resmi dini olarak tanımlanmış, Osmanlı padişahı tüm Müslümanların halifesi ve İslam'ın koruyucusu olarak tanımlanmıştır. Bu modern anlamda İslam'ın ilk kez yasallaşması olarak görülmektedir.

1865 yılından 1908 yılına kadar yaklaşık yarım asırlık dönemde, iki siyasal hareket bulunmaktadır: İslamcılık ve Batıcılık. Bunun en iyi görülebileceği dönem ise 1876-1908 yılları arasında hüküm süren Sultan II. Abdülhamid'in iktidar devridir. Sultan II. Abdülhamid (1876-1908) döneminin resmi ideolojisi İslamcılık ve İttihad-ı İslam, tarihi, sosyal ve dini gücünden ve Batı'ya karşı en etkin olan silah olmasından dolayı kullanılmış ve başarılı da olmuştur (Özcan, 1992: 130) .

Batının sadece bilgi ve teknolojisinin alınması gerektiğini savunan İslamcılık, bunun için İslam ahlâk ve kültürünün asrın şartlarına göre yeniden değerlendirilmesini; İttihad-ı İslam ise Müslümanların, Osmanlı hilafet sancağı altında toplanmasını savunmuştur. Tüm Müslümanların ortak düşmanı olan Batı (İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya) karşısında yerli ve orijinal olan İttihad-ı İslam düşüncesinin, Osmanlı'nın içinde gelişen İslamcılık düşüncesi ile iç içe geçtiği, hatta II. Abdülhamid'i deviren İTF tarafından, kerhen de olsa stratejik öneminden dolayı kabul edildiği görülmüştür (Öke, 1991: 10).

Sultan II. Abdülhamid, İslamcılık politikasını modern okulların müfredat programlarına "Din ve Ahlâk" dersleri şeklinde eklemiştir. Alkan'a göre bu durum "gelenekçi modernizm"dir ve bu politika, Rusya ve Avrupa'da da uygulanmaktaydı. Çünkü Sultan şuna inanıyordu: Medeniyet-i İslamiye, terrakiyat-ı maddiyeye (gelişmeye) engel değil, belki en ziyade müsaide (olandır) bu nedenle de bu i'tikadi yerleştirecek asarın etfali tebaaya ta'lim (kitapların yayımı ve okutulması) gerekir (Alkan, 2005: 119).

Meşrutiyetin en etkin ve öteki cereyanlara oranla en fazla yandaş bulan fikir cereyanı kabul edilen İslamcılığ, toplumun inançlarına ve devletin teokratik rejimine dayandığı için, etkin bulan Tarık Zafer Tunaya, İslamcılık cereyanının (ideolojisinin) ortaya çıkış sürecini, taraftarlarını ve özelliklerini şöyle izah eder (Tunaya, 1998: 42): "Fetva" kurumu bu durumun bir simgesidir. İslamcıların fikirleri dini "akidelere" dayandığı için daha sistematize edilmiş sayılabilir. İslamiyetin "mani-i terakki" (ilerlemeye engel) olmadığı ana ilkesinden hareket ederek partiler ve kesimler içinde yaygın bir şekilde, Sultanahmet Camii minberinden en uzak köşelerdeki mescitlerde bile, fikirlerini açıklama olanaklarına sahip olan bu cereyan mensupları arasında tanınmış insanlar vardı. Prens Mehmet Sait Halim (Paşa), ünlü şair Mehmet Akif, Ahmet Naim (Babanzade), M. Şemsettin (Günaltay) gibi. İslamcılar belirttiğimiz gibi her partide -üye olarak vardılar ve hiçbir parti programı bu fikir cereyanından vazgeçememiştir. Cereyan 31 Mart'çılık gibi uçlara da çekilmiştir.

İslamcılar birçok gazete ve dergide yazmışlardır. Özellikle *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *Ceride-i Sufiye*, *Ceride-i İlmiye*, *Beyan-ül Hak*, *Hikmet* gibi dergiler bu cereyanın siyasal hayat içindeki sesini duyurmuşlardır. Tüm Müslümanların kurumsallaşmış manevî temsilciliği olarak görülen hilafet kurumunun, İttihad-ı İslam için siyasî bir araç olarak kullanılması ise Akçura'ya göre şöyle olmuştur (Akçura, 1987: 22-23): İslamcılık siyaset ve düşüncesinin en güçlü olduğu dönem, 1876-1909 arası Sultan II. Abdülhamid dönemidir. II. Abdülhamid, padişah, sultan lakapları yerine emirü'l-müminin (halife) unvanını kullandı. Eğitim-öğretimde dinin müfredat içindeki saatlerini artırdı.

Dindarlık, müttakilik, padişahın teveccühünü kazanan durumlar oldu. Elçilerle, murahhaslarla, komisyonlarla, mebuslarla, imkân dâhilinde dış basınla, İslami muhabbeti celbe, kalpleri hilafet makamına ısındırmaya çaba gösterdi. (Sultan) Bölgesinde sevilen ve sayılan İslam âlimlerini yanına davet ederek ağırlarken, Hicaz'ın muhafazasına özel önem veriyordu.

Aynı şekilde dünyanın diğer yerlerindeki Müslümanların da (Türkistan, Hindistan, Uzakdoğu'da Endonezya gibi) Osmanlı Devleti gibi Batı'nın işgallerine maruz kalması üzerine, tüm Müslümanların birlikte hareket etmesini savunan İttihad-ı İslam ile ilgili bilgiye, Osmanlı kamuoyunda ilk defa 9 Nisan 1872 tarihli Basiret Gazetesi'nde rastlamaktayız. Gazetede yayınlanan bir makaleye göre, İttihad-ı İslam fikri söz konusu olursa "Karadeniz'in sahil-i şarkiyesinden bir ciheti ta Kazan'a ve diğer ciheti Asya-i Vusta'da kaim Kulca Hanlığına kadar kabail-i İslamiyenin derhal ittihat edebilecekleri ret ve inkâr olunamaz" deniliyordu. Makaleye göre şartlar çok müsaittir. İttihadın gerçekleşmesi halinde hiç bir ittifak İttihad-ı İslama mukavemet edemez. Gazete'nin 14 Nisan 1872 tarihli nüshasında da İslam âleminde bir kamuoyunun oluşturulmasının önemi üzerinde durularak birçok broşürün hazırlanıp yayınlanması teklif edilmiştir (Özcan, 1992: 52) . Böylece Yeni Osmanlılardan Namık Kemal'in daha evvel savunduğu düşünce, Osmanlı'nın dışındaki Müslümanların talepleriyle de birleşmiş oluyordu.

Ancak Türköne'ye göre 1871 yılına kadar İslam dayanışması fikri tam billurlaşmamıştır. Bu tarihe kadar dünya Müslümanlarına karşı ilgi, sadece "cihet-i camia-i İslamiye 'den ibarettir (Türköne, 1990: 153). Böylece, dâhili ve harici olarak İslamcılık siyasetinin mesajı tüm dünyaya verilmek istenmiştir. Kodaman'a göre hilafet kurumu, hilafetin Osmanlıya geçtiği Yavuz Sultan Selim zamanından (1517) beri ilk defa, Sultan II. Abdülhamid devrinde etkili bir siyasî araç olarak kullanılmıştır (Kodaman, 1989: 60).

II. Abdülhamid, iç politika kadar dış politikada da İslamcılık akımıyla ulaşmak istediği yakın ve uzak olmak üzere iki amacı bulunmaktaydı: Yakın amaç, Osmanlı İmparatorluğunun varlığını korumak; uzak amaç ise hilafet etrafında İttihad-ı İslâmı kurmaktır. Yani İslam Birliği kurmaktır ki, bu Osmanlı sınırlarını da kat kat aşmaktaydı. İslamiyet bu politika anlayışında emperyal Avrupa ülkelerine karşı (İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya...) ihya edici birleştirici bir güç olarak görülüyordu ki; II. Abdülhamit 33 yılda başarılı da olacaktı.

İslamcılık sadece Hristiyanların İslam ülkelerinin işgaline karşı verilen bir tepki olmayıp aynı zamanda Müslümanların, geleneksel yapılarıyla da bir hesaplaşmayı içermektedir. Geleneksel İslam düşüncesinin, yeni oluşmaya başlayan ulema dışında yer alan mektepli İslamcı aydın sınıfı tarafından geliştirilmiş bir ideoloji olan İslamcı "mekteplilere" göre Müslümanların durumu iç açıcı değildir. Cehalet ve tembellik İslamiyet'i tanınmayacak bir hale sokmuştur. İslam dünyasındaki ayrılık, İslam dini hakkındaki cahillik, Müslümanların kavimler halinde, ırkçılık ve milliyet davasıyla parçalanmış olmaları, hastalığın aslını teşkil eder. Bunun için de köklü bir eğitim ıslahatına ihtiyaç vardır (Özcan: 46).

Osmanlı ve diğer İslam ülkelerinde 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında gelişen İslamcılık ideolojisinin önde gelen temsilcileri şunlardır: Cemaleddin Efgani, Muhammed Abduh, Hindistanlı Müslüman kardeşler Seyyid Ahmet Han, Seyyid Emir Ali, Sadrazam

Said Halim Paşa, Mehmet (Küçük) Said Paşa, Mehmet Akif, Filibeli Ahmet Hilmi, İsmail Fenni Ertuğrul, Bediüzzaman Said-i Nursi, Mizancı Murad, Şemsettin Günaltay (CHP'nin 1950 öncesi son başbakanı), Mahmud Esad Efendi' dir.

İslamcılığın temel kavramları ise şunlardır(Türköne, 1994, ss 71-91): Meşveret, Şura, Batıya ve ırkçılığa karşı mesafeli duruş, halk egemenliği-ilahî egemenlik paylaşımı, Şeriat'a uygun örfi hukukun savunulması ve modern eğitim ile Müslümanların ıslah edilmesi; Türköne'ye göre ise İslamcılık şu ilkelere dayanmaktadır: Demokrasi yerine Meşveret, Parlamento yerine şura, halk egemenliği ve biat.

İslamcıların Batı'ya yaklaşımı, bir çeşit seçici Avrupacılık olarak da tanımlanabilir. Yani onların ilmini alıp, kültürlerini (örf, adet, ahlâk) almamayı öngören bir yaklaşımı benimsemek. Örneğin, Ahmet Mithat Efendi'ye göre Müslümanların Batıyla ilişkileri şöyle olmalıdır (Tunaya, 1991: 326): Köklü değişiklik ve ıslahatların yapılmasına ihtiyaç vardır. Ancak alınacak şeylerin ahlâkî faziletimizi, sosyal hayatımızı ve dinimizi muhafaza etmesi şartıyla uygulanmalıdır. Batıdan, sadece teknik almak gerek. Takip edilecek yol, yeniyi iyiliğinden, hususiyile lüzumundan dolayı almak, eskiyi de fenalığı sabit olduğu için atmaktır.

Dar-ül fünun hocalarından ve millî şairimiz olan Mehmet Akif de aynı şekilde bu yöndeki görüşlerini "Safahat"ında şöyle ifade eder: Alınız garbın ilmini, alınız sanatını/ Veriniz hem de mesainize son süratini/ Doğrudan doğruya Kuran'dan alıp ilhamı/ Asrın idrakine söyletmeyiz İslam'ı.

İslamcılardan, geleneksel ile yeni arasındaki geçişlerin en önemli basamağını oluşturan kişi Mısırlı Said Halim Paşa'dır. Arapça, Farsça, Fransızca ve İtalyancaya anadili kadar hâkim olan Paşa, hem bir düşünür hem de sadrazamlık (Başbakanlık) yapan (1913–1917) ünlü bir devlet adamıdır. Paşa; dini olmayan referanslara karşı reddiyeci tutumu, dini cemaat anlamında millî varlığın esas olan ara kurumları vurgulaması, sabit ve müşterek bir hisse dayanmayan bir maziden veya ananeden doğmuş olmayan, sadece akıl-düşünce gibi zayıf ve değişken bir zeminde duran emel ve gayelerin hakikî bir ideal meydana getiremeyeceğine inanan nev'i şahsına münhasır bir kişidir.

Said Halim Paşa, Osmanlı'nın son dönemini anlattığı, "Buhranlarımız" isimli eserinde modern İslamcı bir kişilik ortaya koyar. Paşa'nın İttihatçılarla ortak noktası yoktur. Paşa, Sultan Abdülhamid hayranı ve kuvvetli bir dindardır. Ona göre, fikri buhranlarımızın temelinde edep ve ahlâktan yoksun bir siyasî heyet tarafından yönetilmemiz yatmaktadır. Din, gelişmeye engelse Japonlar nasıl geliştiler; kendi ülkesinin ahlâkını öğrenmeye tenezzül etmeyen Osmanlı aydınının farkında olmadığı şey, her milletin manevî vatanının onun ananesi olduğu gerçeğidir (Akın, 2010: 73).

Sultan Abdülaziz'le başlayan İslamcılık, II. Abdülhamid'in Pan-islamist siyaseti ile Genç Osmanlıların, İslamcı kesimi ile başlatılan coşkunluğu kendi yoluna çevirmeyi başarmışsa da, Batılı değerleri savunan Jön Türkler olarak adlandırılan grup 1908 devriminde II. Abdülhamid'i dış güçlerin desteğiyle devirmeyi başarmışlardır.

Özetle Battlı anlamda "Romantizm" dönemini çağrıştıran Batıcılığa tepki olarak doğan İslamcılık ve İttihat-ı İslam düşüncesi, iç ve dış Türk siyasal hayatında yaklaşık yarım yüz yıl etkili olmuştur. Kemal Karpat bu dönem İslamcılarını, "Muhafazakâr İslamcılar" olarak tanımlamıştır (Karpat, 2010, ss.106-107).

İslamcılar, kaynağını dinden, geleneklerden ve tarihten alırken; İttihat ve Terakki Fırkası (İTF), Aydınlanma ve Fransız Devrimi geleneklerine sıkı sıkıya bağlanarak, pozitivizmden ve Büchnerci bir maddecilikle karışık, popüler bir düşünceden ilham almışlardır. Zürcher (2003: 303)'e göre: İTF'nin kurucuları olan Jön Türkler; modern eğitim görmüş bürokrat ve subaylardan oluşan bir topluluk (olup) devlet ve toplumu pozitivist ve gittikçe artan milliyetçi düşüncelere göre modernleştirmek (istiyorlardı) ve güçlendirmek için (de) 1908 Meşrutiyet Devrimi'ni düzenlemişlerdi.

Kısaca Sultan Abdülaziz'in son dönemlerinde ve II. Abdülhamid'in tüm iktidarında İslamcılık ve pan-islamizim uygulanmıştır. Bunun gerekçesi ise Batıcılık ve Osmanlıcılığın imparatorluğun yıkılışını durduramaması ve İslamcılığın özellikle II. Abdülhamid döneminde, batan Osmanlı gemisinin batışını geciktirmesinde gösterdiği başarıda görülmektedir.

4. Jön Türklerin Siyasal Düşünceleri

Osmanlı'nın ilk siyasî hareketi olan Yeni Osmanlılar, liberalizme ve İslamcılığa kaynaklık ettiği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğmasına da kaynaklık etmiştir Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yeni Osmanlılar hareketine dâhil olmuş kimselerden yararlanmış ve onların sosyal desteğini bir kuşak önce belirmiş olan sosyal kırırdanmalardan almıştır (Mardin, 1996: 31). Bu durum tıpkı Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların da Osmanlı'dan devralınması gibi bir süreklilik olarak görülmektedir.

Kanun-u Esasi'nin ilanı (1876) başlayan I. Meşrutiyet'te, adı artık Jön'e (Genç) çıkmış olan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda asri ihtiyaçlara göre değişiklik yapmak isteyen inkılâpçı", Osmanlılar ve bunların içinden de birbirlerine rakip iki farklı grup oluşmaya başlamıştır. Hizb-i Cedit adı altında sağ ve Hizb-i Terraki adı altında sol kanatlara sahip olan (Tunaya, s.63) bu grupları I. (1789–1877) ve II. Dönem (1877–1908) iki döneme ayırabiliriz. Bu dönem Jön Türkleri de evrimci ve devrimci olarak iki gruba ayrılmaktadır. Böylece İslamcı Genç Osmanlılar olarak başlayan süreç, Fransız İhtilali değerlerini savunan jön Türkler olarak siyaset sahnesinde yerini alacaklardır. 1902 yılında Yeni Osmanlılar, II. Abdülhamit yönetimine karşı yürütülecek ve sonrasında uygulanacak politika konusunda Paris'te bir kongre toplamıştır. Kongre pozitivist, laik ve İngiliz Ali lakaplı baba ile Avusturyalı bir annenin oğlu olan Ahmet Rıza Bey'in liderliğindeki "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" ve Prens

Sabahattin'in⁷ liderliğindeki "Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti" grupları arasında ikiye bölünmüştür. Çünkü kongreye katılanların tek ortak noktaları, Sultan II. Abdülhamid'in devrilmesiydi. Aslında Sultan, Paris'in ve bütün Avrupa'nın tam desteğini arkasına alan Jön Türk komplolarını defalarca yenilgiye uğratmış ve onları Avrupa sokaklarından evlad-ü iyal için de olsa maşa bağlanmış ve hatta makam mevkii sahip yapmıştı. Ancak 33 yıllık iktidar, iç ve dış koşulların uyumuyla 1908'in Temmuz'unda sona erecektir.

Bu gruplar, merkeziyetçi ve âdem-i merkeziyetçi ittifakları dağılmak için son kez toplandıkları 1902 Paris Kongresinde: pozitivist, devrimci, laik olan ve sonradan Terraki ve İttihat Cemiyeti'nin lideri Ahmet Rıza ve muhafazakârlığı kadar liberalliği de ağır basan âdem-i merkeziyetçi ve özel girişimciliği savunan, Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin lideri Prens Sabahaddin arasında kesin bir bölünme meydana gelmiştir.

Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Programına bakıldığında (Tunaya: 116-117; Sabahattin, 1999: 78) yerel yönetimlere ve geleneklerine verilen önemle, din, kamu yerine özel girişim, özel mülkiyet ve serbest piyasa, halka dayalı bir meclis, İttihad-ı İslam ve Halife-Sultan'ı isteyen, Prens Sabahaddin Grubu'nun Abdülhamid düşmanlığı ve Anayasa ilanı isteği dışında Fransız İhtilali'ni aynen kopyalayan Ahmet Rıza Grubu'yla, ortak hiçbir yanı bulunmamaktaydı.

Prens Sabahattin ve arkadaşları, özellikle İngiltere devlet ve düşünce hayatını kopyalarak, liberal siyaset felsefesinin temel öğelerinden olan, "Teşebbüs-ü şahsi ve âdem-i merkeziyet yaklaşımlarıyla özgür iradeli, girişimci insanlara ve yerinden yönetime dayalı bir yapılanmanın önemini" vurgulamıştır (Sabahattin, 1999: 40; Yayla ve Seyitdanlıoğlu, 1998: 52-63).

Prens Sabahattin, Frederich Le Play'in eserlerini okumuş ondan aile, din ve özel mülkiyet konularında etkilenmişti ve Prens koyu bir Anglo-Saksoncu olmuştur. Prens'in de bir diğer ilham kaynağı ise Edmond Demonlis idi (Ramsaur, 2004: 114). Le Play'in talebelerinde olan Demonlis, girişimci fertleri ve ağır bir bürokrasi yerine rahat bir devlet ve toplumsal yığınları savunmaktaydı. Ancak, Demonlis bu örnekleri sadece Avrupa, ABD ve Rusya için verebilirdi. Çünkü bunlar yükselmiş veya yükselen güçler iken Osmanlı'nın bu politikayı savunması onun çöküşü olacaktı ve nihayetinde Prens'in fikirlerinin de etkisiyle yeniden açılan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na gelen vekiller, kısa bir süre sonra ülkelerinin kurtuluş hareketini yürüten birer ihtilal lideri olmuşlardı.

1906 yılının Eylül'ünde Selanik'te kurulan "Osmanlı Hürriyet Cephesi (OHC)", Makedonya ve Trakya'daki Üçüncü ve İkinci ordularının subayları arasında yayılmıştı. Bu "ilk on kişi" de çoğunluk Üçüncü Ordu subaylarındandır. Bu küçük grubun en ilginç özelliği -bir iki kişi hariç- herkesin aynı zamanda mason olmalarıydı (Zürcher, 2005: 263; Tunaya, 1998: 54). Bu küçük iç örgüt, Paris merkezli İTC'yle birleştirilince 23 Temmuz 1908 darbesi kaçınılmaz olmuştur

İTC'nin görünen liderlerinden (perde arkasında onları kontrol eden görünmeyen kişiler anlamına gelen, rical-ı gayb vardı) olan Binbaşı Enver (Müderrişoğlu, 1988: 63) ve Rezneli Niyazi, 3 Temmuz 1908 yılında devlete isyan ederek birlikleriyle birlikte dağa çıkmış ve isyanı bastırmak için gönderilen, Ferik (Korgeneral) Şemsi Paşa bir İttihatçı fedai tarafından öldürülmüştür. 20 Temmuz'da Arnavutların da Meşrutiyet istemesi üzerine sultan II. Abdülhamid 23 Temmuz 1908 yılında "Kanun-i Esasi"yi (Anayasa) ilan etmek zorunda kalmıştır.

23 Temmuz 1908 tarihinden itibaren, önce Sultan II. Abdülhamid'in tahtını kontrol altına alan, ardından da onu 31 Mart komplosuyla ele geçiren İttihat ve Terraki Cemiyeti (İTC) 23 Ocak 1913 yılında ise yönetime bir baskınla tamamen hâkim olmuştur⁸. Bu dönemde ilk başlarda kamu özgürlükleri artırılmış, toplanma ve dernek kurma hürriyeti görülmemiş boyutlarda patlama derecesinde artmıştır (Tunaya: 35; Ahmad, 2010: 62). Ancak ilginçtir İTC, tahtan indirmek için hayatını ortaya koyduğu "Müstebit, Kızıl, Journalci" lakaplı Sultan'ı yargılayamayacak ve onun jurnallerini okumaktan bile korkacaktı. Çünkü kendilerini perde arkasından kontrol eden gücü Sultan çözmüştü, bu nedenle de 330 sandık dolusu evrakı maalesef bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin avlusunda yakacaklardı.

İTC iktidarı boyunca Orta Asya'da İslamcılık siyaseti yerine Türkçülük; Ortadoğu'da ise Türkçülük yerine ise İslamcılık siyasetini devlet politikası olarak benimsemiştir. Örneğin İslamcı Mısırlı Said Halim Paşa'yı Ocak 1917'ye kadar sadrazamlıkta tutmuştur. İTC'nin Fransız İhtilali orijinli politikası izlemesi, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzere Müslüman Arnavut ve Araplardan başlayarak tüm gayr-ı Müslimler dahi İngilizlerin de etkisiyle Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettirilmiştir. Örneğin ufak bir Arnavut kalkışmasına bir ordu gönderen İTC aynı zamanda, Şam meydanında onlarca Arap şeyhini ve aydınını bir Fransız komplosuyla idam etmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) Osmanlı İmparatorluğuna egemen olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de homojen olmayıp İslamcılık, Türkçülük, Osmanlılık ve Batıcılık gibi birçok farklı grubu ve görüşü bünyesinde barındıran geniş bir muhalif örgüt idi.

⁷ Prens Sabahaddin düşüncelerini, "Görüşlerim" adlı eserinde dile getirmiştir. Prens'e göre Osmanlı'nın kurtuluşu, kamu yerine şahsi girişim; merkeziyet yerine yerelliğe o da iktisadi bağımsızlığa bağlıdır. Prens, buna kanıt olarak Anglo-Saksonların başarısını gösterir. Örneğin, Eğer, Akdeniz adalarında Yunan avucuna düşmek için bir hazırlık varsa, onu engelleyecek Merkeziyet değil, askeri kuvvettir. Askeri kuvvet ise millî servetle artar.

Millî serveti artıracak şey?

"Teşebbüs-ü şahsi!"

"Teşebbüs-ü şahsi" i kolaylaştıracak idare tarzı?

"Âdem-i merkeziyet!"

⁸ İTC (1913'ten sonra İTF), bu ismini Brezilya Hıristiyanlık propagandası yapan bir Kilise kurduran pozitivist bir cemiyetin dövizinden almıştır. 23 Ocak 1913 günü çok ilginç bir hükümet darbesi yapılır. Yarbey Enver Bey bir kır ata biner, yanında bulunan 15-20 kişiyle Babiâli'deki Bakanlar Kurulu'nun toplantı halinde olduğu binayı basar. Kapıdaki güvenlikçiler safdışı edildikten sonra, Enver ve İTF'nin eli silahlı dört silahşörü toplantı odasına dalar. Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Nazım Paşayı alından tek mermiyle öldürürler.

Fakat İTC'deki asıl merkezi güç, Fransız İhtilali'ni örnek alan Batıcı Türkçülerin elindeydi. 1908 yılına kadar etkinliğini içerde ve dışarıda artıran İTC⁹, II. Meşrutiyetin ilanında başrolü oynamıştır.

Hürriyetin ilanı olarak da nitelendirilen, II. Meşrutiyetin ilanından sonra seçim kararı almıştır. Ağustos 1908'de Prens Sabahattin'in örgütü olan Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Fırkası ile birleşmiş ve böylece İttihat ve Terakki Fırkası mensupları, seçimlerde büyük üstünlük sağlayarak, 17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'da kontrolü ele geçirmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Prens Sabahattin ve takipçileri İTC'den ayrılarak Osmanlı Ahrar Fırkasını kurmuştur. Prens, Fırka'nın başına geçmediyse de onu her şekilde desteklemiştir. Fırkanın kurucularının bir kısmı da Prens Sabahattin'in Paris'te iken fikirlerini benimsemiş yakın arkadaşları idi (Tunaya, 1998: 51; Kuran, 2000: 251). Fırkanın kuruluş nedeni İttihat ve Terakki tekelciliği ve gizliliğinin ikinci bir "istibdad"a yol açabileceği kaygısıydı. Ahrar Fırkası ayrıca İttihat ve Terakki'nin Türk olmayanlara eşitlik tanımaya istekli görünmemesini de Osmanlı Devleti için zararlı görmüştü.

İTC'nin "otoriter ve gelenek dışı" politikalar izlemesi sonucunda, Ahrar'dan sonra karşısında en büyük kuvvet olarak basın ve yeni muhalefet partileri de ortaya çıkmıştır. 1908 Ağustos'unda Fedakaran-i Millet Cemiyeti, Eylül'de Osmanlı Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Muhammedi Fırkası, Ahali Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi muhalif Partiler kurularak karşı cephede yer almışlardır. 31 Mart olayından 8 gün önce yani 5 Nisan 1909'da İslamcı bir politikaya sahip, İttihad-ı Muhammedi Fırkası da kurulmuştur. Derviş Vahdeti liderliğinde kurulan bu fırka, gelişmenin Batılılaşma ile değil sadece İslam'a önem vermesi ve Müslümanların birleşmesiyle mümkün olabileceğini savunmuştur.

14 Nisan'ı 15 Nisan'a bağlayan gecede meydana gelen (Rumi 31 Mart) 31 Mart olayları nedeniyle kapanan Ahrar Fırkası'nın yerine iki fırka kurulmuştur: Mutedil Hürriyetperverân ve Ahali Fırkası. Mutedil Hürriyetperverân Fırkası, İttihat ve Terakki ile Ahali Fırkası arasında ise de bazı konularda İttihat ve Terakki'ye daha yakındır. Ahali Fırkası ise bütün etkenleri ve programı itibarıyla "İslamcı" ulemadan oluşmaktaydı.

Kısaca modernleşme döneminde Osmanlı siyasal düşüncesi İslamcı ve Batıcı olarak iki ana akım şeklinde ortaya çıkmıştır. Öncelikle ve özellikle Hıristiyan azınlıkların sarıldığı milliyetçilik dışında, bu dönemde ortaya çıkan diğer siyasi düşünceler şunlardır:

Osmanlılık: Osmanlılık, çeşitli toplulukların etnik ve dini yapısını muhafaza ederek bir üst kimlik oluşturma çabasıdır. Osmanlılık, 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasıyla devletin birliğini sağlama siyaseti olarak uygulanmaya başlanmışsa da, Balkan savaşlarından sonra tamamen terk edilmiştir. Burada din, dil ve ırk ayrımı gözetmeden herkesin eşit haklara sahip olması, herkesin Osmanlı vatandaşı sayılması esas alınmıştır. Ancak başarılı olamamıştır.

Âdem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Düşüncesi: Prens Sabahattin tarafından İngiltere örnek alınarak geliştirilen bu düşünce, 1906 yılından beri İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı olanların ideolojik fikir temeli olan bu anlayış Ahrar Fırkası kanalıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na taşınmıştır (Tunaya, 1991: 299).

Bu kavram özünde, kapitalist ekonomik sistemin insan biçimini tanımlamaktadır. Bir başka deyişle, kişinin aileyi, devleti ve herhangi birini dayanak olarak kullanmaksızın özel girişimde bulunabilmesi ve dolayısıyla kendine güvenen bir toplumun ortaya çıkmasıdır.

Liberal Düşünce: Hürriyet ve İtilaf Fırkası, ekonomide liberal bir program izlemiştir. Şahsi teşebbüsün desteklenmesi ve dış sermayede kolaylıkların sağlanması gerekliliğini savunmuştur.

Bu dönemde kısa ömürlü kabineler gelip gitmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısında Meclis içinde, Osmanlı milleti kavramına inanan ve Osmanlı Devleti'ni meydana getiren etnik unsurlar arasında eşitliğin olmasını isteyen Mutedil Hürriyetperverân Fırkası, Genç Osmanlılar hareketi içinde önemli rol oynayan Dr. İbrahim Temo ve Dr. Abdullah Cevdet tarafından kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası da, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştır. Böylece 21 Kasım 1911 yılında ortaya çıkan HİF, kısa sürede İTC karşısında mevzilenen 11 Fırkanın ana karargâhına dönmüştür. Fırkanın kuruluşuna Mebusan Meclisi'ndeki Arap kökenli mebuslar ve İttihat ve Terakki'nin uygulamalarından hoşnut olmayan Rum, Ermeni ve Arnavut asıllı mebuslar da büyük ilgi göstermişlerdir.

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki tüm milletleri ve dinleri bir arada tutmayı hedefleyen Osmanlılık düşüncesi 19. yüzyılın ortasında Sırp ve Yunan bağımsızlığıyla kısa süre başarısızlığa düştüğü gibi Prens Sabahattin'in Teşebbüs-ü Şahsi ve adem-i merkeziyet düşüncesi de, İTF'nin 1908'de iktidarı ele geçirmesiyle başarısızlığa uğramıştır. Aynı şekilde liberal düşünceler de 1908-1918 yılları arasındaki İTF'nin iktidarında başarısızlığa uğramıştır. Müslümanların da özellikle İTC'nin (1913) iktidarı ele almasından sonra İslamcılığı terk ettiği ve İmparatorluğun çekirdek birimi olarak Türklerin ve Kürtlerin iki büyük grup olarak Anadolu'da kaldığı ve bunların Türkiye Cumhuriyeti'ni din ve vata duygusuyla kurduğu görülmektedir.

5.Sonuç

Maddi ve manevi tüm değerleriyle, son kertede bir Türk, İslam ve Asya Devleti olan Osmanlı İmparatorluğu II. Viyana kuşatmasının (1699) yenilgisi ardından başlayan iç ve dış hesaplaşmaların ardından, öncelikle kendi imkânlarıyla (1699-1789)

⁹ İTC'nin ilk tohumları 1889'da Askeri Tıbbiye Mektebi'nde kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti (Osmanlı Birliği) adlı gizli örgüt ile atılır. Kurucuları ise İshak Sükûti (1868-1902), İbrahim Temo (1865-1939), Abdullah Cevdet (1869-1932), Mehmed Reşid ve Hikmet Emin adlı kişilerdir. Bu ilk kuruluş ortamının mı yoksa zihniyetinin mi veya ikisinden mi olsa bilinmez ama aradan yüzyıl geçmesine rağmen bu düşüncenin devamı olarak kendilerini görenler, bugün bile toplumu hasta ve yönetilmeye mahkûm er veya erbaş olarak "Hasso ve Mammolar" olarak görürler. 1895'ten itibaren Osmanlıca ve Fransızca yayımlanan Meşveret adlı gazeteyi çıkaran Jön Türkler, 1896'da yapılan kongrede, İngiliz yanlı görüşleriyle tanınan Mizan gazetesinin editörü Mizancı Murat Beyi cemiyet başkanlığına getirmişse de Abdülhamit'in bol akçeli ikna metoduyla Murat Bey "evlad-ü iyal" için memur olarak İstanbul'a döner.

gerileme sürecinden kurtulmaya çalışmış ancak bunda başarılı olamayınca, 1789 tarihinden itibaren Avrupa'yı eğitim, ekonomi, sosyal, askeri ve siyasi alanda örnek almaya başlamıştır.

Tam da bu süreçte sömürgecilikle iyice palazlanan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın da yayılma alanı üzerinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi acil hale geldiği için; sürecin yine bu güçlerce başarılması engellenmeye çalışılmıştır. (Napolyon'un Mısır'ı işgali, Sırp ve Yunan isyanların desteklenmesi,).

1839 yılında Batılı elçilerin de zorlamasıyla hazırlanan Tanzimat Fermanı'nın ilanı üzerine, Osmanlı'nın siyasi ve bürokratik yapısı bu süreçten sonra değişmeye başlamış ve Müslümanların iç ve dış psikolojik üstünlüğü sarsılmıştır.

19.'yın başından itibaren Padişah'tan (II. Mahmud) Paşalara (Mustafa, Ali, Fuat, Mithat...) geçen iktidar gücü zamanla, aydınlara (Namık Kemal, Ahmet Rıza gibi) ve siyasi yapılanmalara (Jön Türkler ve Prens Sabahattin Grubu) geçecektir.

Öncelikle askeri ihtiyaçtan başlayan Avrupalılaştırma çalışmaları, Fransız İhtilali'nin milliyetçilik ideolojisiyle imparatorluktan ilk kez Sırp ve Yunan gibi Hristiyan azınlıklar kopmaya başlamış ve Osmanlı sarsılmıştır. Bunun karşısında doğan Osmanlıcılığın da iflasi üzerine, İslamcılığın özellikle II. Abdülhamid döneminde başarılı olduğu görülmüştür.

Bir asrı aşkın bir süre devam eden Batıcılık, Osmanlıcılık ve İslamcılık siyasi görüş mensuplarının iktidar savaşına tutuştukları ve sonunda, Fransız İhtilali değerlerini benimseyen İtalyan Carbonari grubunun masonik örgütlenme modelini esas alan Jön Türkler, Avrupa'nın desteğini arkasına alarak tüm ülkenin kontrolünü, II Meşrutiyet devrimiyle (1908) ele geçmiştir.

1789-1908 yılları arası modernleşme dönemi boyunca değişen Osmanlı siyasi sistemi ve ortaya çıkan, ideolojilerin sebep ve sonuçları şöyle özetlenebilir:

a. Osmanlı siyasi sisteminde mutlak güç sahibi olan padişahlık kurumu sarsılmış; siyasi gücü paşalara ve meclise dağıtılarak en son 1908 yılından itibaren sembolik düzeye indirilmiştir. Bu süreçte doğan Kanun-u Esasi, siyasi partiler ve Parlamento ana siyasi kurumlar haline gelmiştir.

b. Batılılaşma sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcılık (Avrupa-i), Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojileri ortaya çıkmıştır. Burada Fransız İhtilali değerleriyle beslenen milliyetçilik ve Batıcılık İmparatorluğun çözülmesine sebep olurken, İslamcılık ve Osmanlıcılık bu süreci durdurmaya çalışmıştır,

c. Avrupa'nın ekonomik, sosyal ve askeri alandaki mutlak üstünlüğü Avrupa orjinli düşüncelerin benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Modernleşmenin yukardan aşağı ve özellikle askeri ve ekonomik kaygılarla başlatılmasına rağmen, kısa sürede orduya ve halka yayılan bir ideoloji (İttihatçılık) ve jön Türklerle dönüşmesi sonucu siyasi ve toplumsal çatışmalar ortaya çıkmıştır (Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmeleri, Bab-ı Ali Baskını, Arnavutluk ve Arap isyanları...),

d. Irkçılık ve batıcılık düşüncelerinin İmparatorluğun, çok dinli ve ırklı dokusunu bozması ve halkın düşünce kodlarıyla uyuşmaması sonucu; sadece İslamcılık ideolojisinin Müslüman halk tarafından benimsendiği ve yaklaşık yarım asır (1861-1908) yönetimde başarılı olduğu görülmüştür,

e. Türkiye Cumhuriyetinin ilk döneminde (1923-50) başlayan merkezi-ulus devlet odaklı siyaset, dini ve etnik değerlerini toplumsal ve kamusal hayatta da yaşamak isteyen kişileri dışlayan batıcı değerler bu süreçte ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu sürecin karşı devrimcisi olarak görülen, 1950-60 arası DP, 1983-93 arası ANAP ve son olarak 2002 beri AK Parti iktidarı ise İslamcılık damarların ağır bastığı düşünceleridir.

Kısaca Sultan III. Selim'in tahta çıkmasıyla başlayan, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi kaynaklarıyla kalkınmaktan vazgeçip rotayı Batı'ya kırdığı tarihten itibaren, modernleşmenin devrimci, pozitivist, seküler, ırkçı, saf akıl ve bilimci düşünceleri, Balkanlar'dan başlayarak Osmanlı'nın içine yayılmaya başlamıştır. Yetmiş iki milleti bütün değerleriyle bünyesinde yüzyıllarca yaşatan ve Fransız İhtilali'ne kadar büyük bir uluslar üstü yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, başta ulusçuluk olmak üzere, ihtilâl değerlerinin de etkisiyle 1918 yılında yıkılmıştır.

İki asrı aşkın bir süredir, bir askeri zorunluluk olarak başlayan Avrupa esaslı modernleşme çalışmaları, Osmanlı'nın klasik siyasi yapısını ve din odaklı olan siyasi yapısını milliyetçilik, batıcılık şeklinde bozduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda geçen iki asırlık yıllık süreye rağmen kültür, tarih ve Avrupa'nın tutumu nedeniyle modernleşmenin başarılı olamadığı ve günümüzde Avrupa Birliği üyeliği şeklinde devam bu sürecin de aynı şekilde başarılı olamayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz. (1995). Modern Türkiye'nin Oluşumu, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, Feroz. (2010). Bir Kimlik Peşinde Türkiye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Akçura, Yusuf. (1987). Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Akın, Rıdvan. (2010). İkinci Meşrutiyet'in Sadrazamları ve Temel Rejim Sorunları, (Der.Mehmet Ö. ALKAN), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Alkan, Mehmet Ö. (2005), İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (Der. Kemal H. KARPAT), İstanbul.
- Alkan, Mehmet Ö. (2001). "Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Cilt: 1, (Der. Mehmet Ö. Alkan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Barbier, Maurice. (1999). Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset, (Çev. Özkan Gözel) Kaknüs Yayıncılık, İstanbul.
- Belge, Murat. (2003). "Muhafazakârlık Üzerine", Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Muhafazakârlık, Cilt: 5, (Der. Ahmet Çiğdem), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Berkes, Niyazi. (2009). Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, Türkiye'de Çağdaşlaşma Olgusu, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Eryılmaz, Bilal. (2010). Kamu Yönetimi, Okutman Yayıncılık, Ankara.

- Çetinsaya, Gökhan. (2001). “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, (Der. Mehmet Ö. Alkan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Findley, Carter V. (1992). Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babı, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Hudson, Marshall G.S. (1995). İslam’ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, İz Yayıncılık, İstanbul.
- İnalçık, Halil. (2010). Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, Halil. (1994). “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi,” Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi, (çev. Kemal Aydın Akagündüz,) ss. 7-17.
- İslamoğlu, Huricihan. (2010). Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karal, Enver Ziya. (1988). Osmanlı Tarihi, c. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karpat, Kemal. (2010). Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, Afa Yayınları, İstanbul.
- Kodaman, Bayram. (1989). 1876–1920 Arası Osmanlı Siyasal Tarihi, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt. 12, İstanbul.
- Kuran, Ahmet Bedevi. (2000). İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Lewis, Bernard. (1992). İslamın Siyasal Dili, (Çev: Fatih Taşar), Rey Yayıncılık, Kayseri.
- Mardin, Şerif. (1991). Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif. (2010). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif. (1996). Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mccarthy, Justin. (1994). “Death and Exile-The ethnic cleansing of Ottoman muslims, 1821-1922” Pricenton-New Jersey, Darwin Inc.
- Mcneill, McDawell. (2008). (Çev. Alaeddin Şenel), Dünya Tarihi, İmge Yayınları, İstanbul.
- Müderrişoğlu, Alptekin. (1988). Sarıkamış Dramı, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber. (2001). Gelenekten Geleceğe, Ufuk Yayını, İstanbul.
- Öke, Mim Kemal. (1991). Hilafet Hareketleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Ömür, Sezgin. (1984). Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Özcan, Azmi. (1992). Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, TDV Arş. Merkezi, İstanbul.
- Ramsaur, Ernest E. (2004). Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu, (Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu) Pınar Yayınları, İstanbul.
- Sabahattin, Prens. (1999). Görüşlerim, Buruc Yayınları, İstanbul.
- Safa, Peyami. (1997). Türk İnkılâbına Bakışlar, Ötüken Yayınları, 3. Basım, İstanbul.
- Tabakoğlu, Ahmet. (2013). Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları, (Ed. Memet Zencirkıran), Dora yayınları, Bursa.
- Tunaya, Tarık Zafer. (1991). İslamcılık Akımı, Simavi Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer. (1998). Türkiye’de Siyasal Partiler, I. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Türküne, Mümtaz’er. (2006). Siyaset, Lotus Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ünal, Mehmet Ali. (2010). Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Fakülte Kitapevi, Isparta.
- Weber, Max, Economy and Society. (1978). Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology, (çev. G. Roth ve C. Wittich), C. 1 ve 2, University of California Press. Berkeley.
- Yayla, Atilla ve Seyitdanlıoğlu, Mehmet. (1998). “Türkiye’de Liberalizm”, Liberal Düşünce, Yıl:3, Sayı: 10–11, Bahar-Yaz, Ankara.
- Zürcher, Erik J. (2005). Jön Türkler, Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikaları (1908–1938) (Der. Kemal KARPAT), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, Erik Jan ve Linden, Heleen Van Der. (2011), Medeniyetler Çatışması Işığında İslam, Türkiye ve Avrupa Birliği, Kadim Yayınları, Ankara, 2011.
- Zürcher, Erik Jan. (2003). Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924–1925), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, Erik Jan. (2009). Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul.